

Космина В.Г.

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ КОЛОНІАЛІЗМ В АФРИЦІ: ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ВИМІР

Стаття присвячена деяким аспектам європейської колоніальної політики в Африці. Впровадження в дослідження історії України колоніального дискурсу вимагає проведення порівнянь із «класичними» прикладами європейського колоніалізму, особливо з найпізнішим – у Тропічній та Південній Африці. Проте в колоніальних/постколоніальних студіях залишається недостатньо вивченим цивілізаційний аспект, що, крім іншого, зумовлено методологічними труднощами. Метою статті є розгляд витоків, змісту і наслідків європейського колоніалізму в Африці у цивілізаційному вимірі. В основу дослідження покладена авторська методологія цивілізаційного аналізу історичного процесу. Вона розроблена на основі системно-комунікативної теорії суспільства німецького соціолога Н. Лумана. Згідно з нею, суспільство складається винятково з систем комунікації між людьми, що й дозволяє його вивчати. Історія знає чотири форми системної диференціації суспільства: доцивілізаційну сегментарну, цивілізаційні центр-периферійну та стратифікаційну, пост-цивілізаційну функціональну, котрої на ХІХ ст. досяг лише Захід. Зазначено, що до колонізації Африки й інших регіонів європейців штовхали потреби індустріальної економіки в джерелах сировини та ринках збуту. Але завдяки структурному зчепленню з економікою колонізаторський «інтерес» захопив усі інші системи західного суспільства: виробництва, політики, права, науки, освіти, мистецтва тощо – всю цивілізацію. З'ясовано, що під гаслом здійснення «цивілізаторської місії» європейці ринулись у Тропічну Африку, де домінували сегментарна форма диференціації з пізньопервісною общиною і плеємними прото- чи ранньодержавними структурами. Показано, що жаданий економічний зиск колонізатори здобули, проте, зруйнувавши колишню збалансованість доцивілізаційних структур, вони не змогли замінити їх динамічними європейськими. Встановлено, що комунікативними засобами, включаючи власний приклад, заохочення і примус, колонізаторам удалося створити вестернізовані осередки суспільного життя. Але в цілому там переважає не здатний до саморозвитку маргінальний простір.

Ключові слова: цивілізаційний аналіз історії, системно-комунікативна теорія, європейський колоніалізм, Африка, колоніальна політика.

Постановка проблеми. Колоніальна тематика поступово закріплюється в українській історіографії. А понад рік тому, із набранням чинності Законом України «Про засудження та заборону російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімів», уже й у юридичній площині багатовікову російську політику щодо України було визначено як колоніальну. Її суть розкрита у Статті 2 Закону: «російська імперська політика (російська колоніальна політика) – система заходів, що здійснювалися органами управління, збройними формуваннями, політичними партіями, недержавними організаціями, установами, підприємствами, групами чи окремими громадянами (підданими) Російського царства (Московського царства), Російської імперії, Російської республіки, Російської держави, Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки,

Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки, Союзу Радянських Соціалістичних Республік, Російської Федерації, спрямованих на підкорення, експлуатацію, асиміляцію Українського народу» [13].

Це формулювання перегукується з популярним словниковим: «Колоніальна політика – діяльність держави, економічно та політично більш розвинутої, спрямована на включення до кола свого впливу та остаточне підкорення іншої держави, менш сильної, або ж народів, що знаходяться на нижчому щаблі розвитку і, часто, ще не завершили державного оформлення, а також утримання держави чи народу у своїх руках» [8].

Наразі відкладемо на майбутнє критику правомірності підведення України під подібну характеристику об'єкта колонізації. А заостримо увагу на іншому: в обох випадках спостерігається

поширений серед науковців акцент на питаннях політичного підкорення, економічної експлуатації, а часом – і етнічної асиміляції колонізованих.

При цьому дослідники далеко не завжди звертають увагу на те, що вказане доволі прагматичне наповнення європейської колонізації зазвичай супроводжувалося її тлумаченням як здійснення «цивілізаторської місії» на колонізованих територіях, а якщо й зважають на нього, то подають лише як ідеологічне «прикриття» справжніх («грабіжницьких») мотивів колонізації. Проте в самих метрополіях, як у колоніальних теоріях, так і в широкому публічному дискурсі, така «місія» розглядалася як високе покликання європейців, як сенс існування їхніх імперій. А це означає, що й саму колоніальну політику слід розглядати в широкому – цивілізаційному – контексті: як сферу функціонування Західної цивілізації та її контактів із іншими культурами та цивілізаціями.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сьогодні вчені найчастіше звертаються до проблематики наслідків європейського колоніалізму в Африці. По-перше, колонізація (причому тотальна) Африки відбулася найпізніше – наприкінці XIX ст. А її деколонізація – ще на пам'яті теперішнього старшого покоління людей. Принаймні, остання велика колоніальна імперія, португальська, припинила існування лише півстоліття тому. По-друге, в Африці суперечливі соціально-економічні й політичні наслідки колоніалізму проявляються і відчувуються найгостріше.

І ці сторони колоніалізму здебільшого й обговорюються в історіографії, у т.ч. в працях українських дослідників С. Трояна, Л. Валюх, Н. Плюти та інших [Див.: 6; 17; 18]. Торкаються їх і автори більш загальних праць [Див.: 1; в Україні – 7]. Проте саме цивілізаційний аспект вивчений недостатньо, зокрема, через брак загальноприйнятої методології такого дослідження.

Постановка завдання. Тож у цій статті якраз і розглянемо спершу теоретико-методологічні аспекти дослідження цивілізаційного підґрунтя колоніальної політики, а далі – витоки, зміст і наслідки європейського колоніалізму в Африці в цивілізаційному вимірі.

Виклад основного матеріалу. Методологія цивілізаційного аналізу історичного процесу свого часу вже була докладно розроблена в працях автора [9; 10]. Тут ми доволі стисло і схематично наведемо її основні параметри і зауважимо, що вона корелюється з постнекласичною соціологічною теорією класика сучасної соціології Ніклауса Лумана [2; 3]. Ця новаторська теорія виходить

із того, що суспільство складається не з людей (як живих істот, організмів), бо тоді неможливо було б вивчати його науковими засобами, а лише з комунікацій між людьми (у т.ч. письмових!), котрі якраз і можуть піддаватися спостереженню й дослідженню.

Ці комунікації (акти спілкування) не відбуваються відособлено одна від одної. Завдяки тим чи тим смисловим зв'язкам між ними вони вибудовуються в смислові послідовності й цілі соціальні системи, об'єднані певними смислокодами. Такі комунікативні системи функціонують у модусі одночасного спостереження як за смисловим зв'язком своїх поточних комунікацій з попередніми й наступними в цій системі, так і спостереження за релевантними для даної системи подіями в її навколишньому світі (в інших комунікативних системах, у природі тощо). Суттєві зміни в навколишньому світі зазвичай спонукають її змінювати і перебіг своїх операцій (тут доречно згадати описаний ще А.Дж. Тойнбі механізм «виклику-і-відгуку» [Див.: 16, с. 70–169]).

Дослідження ж такої системи відбувається шляхом спостереження науковця за вказаними її спостереженнями (це є так званий метод спостереження другого порядку) при одночасному зовнішньому спостереженні за її поведінкою (спостереження першого порядку). Важливо тільки пам'ятати, що комунікативна система є самостворчою (складається з комунікацій, що їх сама й породжує) і самореферентною (зверненою лише до самої себе, до власних смислів).

Історія людства знає чотири форми системної диференціації світового людського суспільства: сегментарну, центр-периферійну, стратифікаційну та функціональну. Цивілізації в ній з'являються при переході суспільства від сегментарної форми, де співіснували побудовані на усному спілкуванні комунікативно відносно замкнуті общини, роди, племена, до диференціації на центр і периферію, часто доповнюваної стратифікаційною формою системної диференціації. Цивілізація виникає з появою писемності як принципово нового засобу поширення комунікацій, що уможливив спілкування вже не серед безпосередньо присутніх, а між комунікантами у великому діапазоні часу й простору. Ключовими тут були сакральні тексти, а побудована навколо них система (підсистема) релігійних комунікацій прямо впливала на мораль як універсальний смисловий медіум комунікацій, через неї – на характер комунікацій у всіх функціональних сферах життя суспільства: владній, правовій, господар-

сько-економічній, соціетальній, інтимних відносин, мистецтва, виховання, пошуку істини тощо.

У цих сферах мораль встановлювала єдиний код розрізнення комунікацій (дій): *бажане/небажане*. Він впливав із закріпленої в релігії «картини світу» та обґрунтованої в ній ідеї спасіння (чи його *еквіваленту*) та шляху до нього. У традиційній цивілізації система релігійних і всіх інших комунікацій скеровувалась із багатофункціонального релігійно-владно-власницького центру цивілізації, закріплювалась у залежній від нього общинній структурі й упорядковувала (регламентувала) все суспільне життя.

У підсумку цивілізацію можна визначити як сукупність взаємопов'язаних і взаємопогоджуваних духовно-моральних, політичних, економічних та соціетальних засобів (медіа), за допомогою яких суспільство як система комунікацій забезпечує своє функціонування та усталеність у просторі й часі [9, с. 127].

На Сході патримоніальна держава, общинна організація і жорстка регламентація життя людини і суспільства визначали весь комунікативний стиль традиційних цивілізацій. У Західній же Європі ціла низка природно-кліматичних, культурно-історичних, релігійно-етичних обставин зумовили дещо іншу траєкторію цивілізаційного розвитку вже в середні віки. Великий вплив особистості на життя суспільства та протистояння Католицької Церкви і держави запобігли формуванню в Європі єдиного релігійно-владно-власницького центру й закріпленню стратифікаційної форми системної диференціації суспільства. Це уможливило неабияку гнучкість у реагуванні різних сегментів західного суспільства на зміни в їхньому навколишньому середовищі, а з появою нового засобу комунікації – книгодрукування – перехід до нової форми системної диференціації – на функціональні соціальні системи політики, економіки, права, науки, мистецтва, релігії, моралі, виробництва, виховання, медицини тощо, кожна з яких еволюціонує самостійно, згідно свого смислокоду, але спостерігаючи за процесами в інших системах і відповідно корелюючи власний розвиток. І вже до XIX ст. ми спостерігаємо проміжний підсумок цієї еволюції, що проявляється в становленні політичної демократії, правової держави, ринкової економіки, машинного виробництва, ліберальної ідеології, наукових революцій тощо.

Тепер стало очевидним, що як звичайна цивілізація з універсальним стилем і універсальним медіумом комунікацій Захід уже не існує й набуває ознак пост-цивілізації. Комунікації її функці-

ональних систем позбувалися старого культурно-релігійного забарвлення, виходили за межі самого Заходу і поширювалися в решті світу, поступово перетворюючись на світові. Ось де містились комунікативні витoki політики колоніалізму капіталістичного типу.

Саморозвиток соціальної системи економіки відбувався навколо її смислокоду *гроші/власність* і передбачав стрімке нарощування її комунікацій (у вигляді операцій купівлі-продажу). А для цього необхідні були товари підвищеного попиту – чи завезені з далеких країв, чи вироблені тут, але часто – з завезеної звідти ж сировини. Поступ ринкової економіки вже сам по собі штовхав до зовнішньої експансії. Цього вимагали і пошук нових ринків збуту продукції, і потреби системи виробництва в нових джерелах сировини, і потреби влади в нових об'єктах оподаткування, і необхідність вирішення соціальних проблем, пов'язаних із перенаселенням. Знаходили в такій експансії «свою вигоду» й інші соціальні системи: наука (дослідження нових земель), мистецтво (знаходження нових образів), ідеологія (обґрунтування нової «місії» європейців) тощо.

Отже, відбувалося «природне» продовження своїх комунікацій кожною з соціальних систем на нових теренах, із залученням нових комунікантів, але згідно з власними потребами і за власними смислокодами.

Схід, у тому числі Африка, зіткнувся з європейським колоніалізмом уже на зламі XV–XVI століть. Але це була лише торговельна колоніальна експансія, що обмежувалась створенням торговельних форпостів. Ці поселення радикальним чином не змінювали спосіб життя традиційних східних суспільств, хоча і вносили в їхнє господарювання деяке різноманіття, заохочуючи торгівлю прянощами чи рабами й посилюючи цим деяку їх залежність від колонізаторів.

Ситуація змінилася в XIX ст., коли стрімкий розвиток у Європі великої промисловості спонукав уже до пошуку нових ринків збуту для фабричних товарів і ціннісних джерел сировини. Об'єктами для нового виду колоніальної експансії знову ставали передусім ті ж країни й території Сходу.

Але якщо раніше мали місце прості комунікації економічної сфери (операції купівлі-продажу), то тепер до них приєднувались комунікації систем виробництва, транспортування, роздрібної торгівлі на місцях, навчання, сфери обслуговування, адміністрування, охорони тощо, тобто всього того, що наповнювало суспільне

життя сучасного соціуму, причому за вже випробуванням європейським зразком.

Тут необхідними були не лише стрімке розширення колоніальних володінь, а й глибока трансформація більшості сфер суспільного життя залежних країн, впровадження європейських цивілізаційних (чи пост-цивілізаційних) порядків.

В регіонах, де існували свої усталені цивілізації і, відповідно, центр-периферійна та стратифікаційна форми системної диференціації (більшість країн Азії й Північної Африки) колонізаторам належало якось підпорядкувати собі традиційні цивілізаційні структури, або знайти з ними ті чи ті компроміси.

А в Тропічній та Південній Африці, яку колонізували прискореними темпами і в якій панували доцивілізаційні структури (сегментарна форма системної диференціації), потрібно було ще створювати прийнятні для європейців, проте культурно чужі для місцевих мешканців, управлінські структури і соціальні порядки (грубо кажучи, «насадити свою цивілізацію»).

Хоча за своїм формальним призначенням колонії мали служити лише своєрідним «привіском» до економіки метрополій, насправді колонізація трансформувала внутрішнє життя не тільки африканських регіонів, а й самих європейських метрополій. Вона ставала частиною функціонування всіх соціальних систем у країнах Заходу, які усвідомлювали себе не інакше як імперіями.

Як зазначав Е. Саїд, наприкінці XIX ст. в самій Європі навряд чи знайшовся б якийсь не зачеплений імперським існуванням куточок життя. Економіки ждали закордонних ринків, сировини, дешевої робочої сили й надзвичайно прибуткових земель, а оборонні й зовнішньополітичні установи дедалі більше переймалися утриманням обширів віддалених територій і мас підпорядкованих народів. «Очевидно, що в розширенні великих західних імперій надзвичайно важливу роль відігравали прибуток і сподівання на майбутній прибуток, на користь чого протягом сторіч свідчили принади спецій, цукру, рабів, каучуку, опіуму, бавовни, олова, золота і срібла, а також інерція, інвестування в уже створені підприємства, традиція та ринок або інституційні чинники, які забезпечували роботу підприємств. Проте імперіалізм і колоніалізм – це не тільки ці чинники. Крім прибутку, існувала завжди актуальна й актуалізована відданість ідеям імперіалізму і колоніалізму» [15, с. 43, 46].

Сформувалася до певної міри цілісна філософія колоніальної політики, що впливала на сві-

тогляд різних соціальних верств. В Англії в цій ідеології колоніалізму дуже відчувався «біль» від втрати імперії в Америці у XVIII ст. Англіїці прагнули компенсувати її новими володіннями в Азії й Африці. Письменник Джон Раскін у 1870 р. заявляв: «Англія повинна знайти колонії або загинути» [Цит. за: 18, с. 45]. А газета «The Times» тоді ж писала, що втратити імперію «значить утратити торгівлю, сировину, прибуткові сфери вкладення капіталу, місця для еміграції, стратегічні бази на торгових шляхах, бази і порти для флоту..., національний престиж, завдати удару національним устремлінням» [Цит. за: 18, с. 45].

Подібні погляди поділяли обидві провідні партії. Лідер консерваторів Б. Дізраелі зобов'язував кожного міністра використовувати будь-яку можливість для відродження, наскільки це можливо, колоніальної імперії» (у виступах передвиборчих). Ліберали (В. Гладстон та інші) не вітали саму колоніальну експансію, що виснажує ресурси держави, а в колоніальній політиці підкреслювали цивілізаторську місію Англії. Та й серед них ціла група так званих «лібералів-імперіалістів» (А. Розбері та інші) відстоювала розширення колоніальної імперії [18, с. 46–49].

У Франції колоніальна ідеологія впродовж століть передбачала пошук практичної вигоди від володіння колоніями, але при обов'язково гуманному ставленні до тубільного населення. В добу Просвітництва тут з'явився сам термін «цивілізаторська місія». Але після поразки країни у франко-пруській війні 1870–1871 рр. гострота колоніального питання значно зросла. Нові колонії з їхніми джерелами сировини та ринками збуту якраз і покликані були допомогти відновити колишню могутність Франції. «Франції потрібна колоніальна політика. Будь-яка частина її колоніальних володінь, найменші клаптики її повинні бути для нас священні... мова йде не про завтрашній день, а про ціле століття; мова йде про майбутнє нашої батьківщини», – заявляв у 1882 р. прем'єр-міністр Ж. Феррі [Цит. за: 18, с. 67].

У Німеччині гостріше відчувалося перенаселення, й колонізація розглядалася урядами як засіб збільшення еміграції. Остання, крім іншого, дозволила б позбутися маси невдоволених пролетарів, що становили соціальну опору місцевої соціал-демократії. Але швидке зростання виробництва породжувало й проблему збуту продукції та постачання сировини. Якщо у 1870-ті роки вважалося, що колонії в основному мають бути торговими і переселенськими, то після виходу у 1879 р. книги Ф. Фабрі «Чи потрібні Німеччині

колонії?» йшлося вже про використання сировинних джерел і резервів людських ресурсів у колоніях, про можливість вивозу капіталів разом із вивозом товарів [Цит. за: 18, с. 100]. Ідеї Фабрі стали дуже популярними. Нову колоніальну політику підтримав уряд О. фон Бісмарка. Головним напрямом німецької колоніальної експансії були ще не захоплені європейцями території в Африці й подекуди в Азії.

Німеччина включилася в гостру конкурентну боротьбу за колонії, яку вже вели між собою Англія, Франція й інші європейські країни. За ініціативою Бісмарка у листопаді 1884 р. у Берліні була скликана міжнародна конференція, на котрій 13 європейських держав і США узгодили «правила», за якими мала проходити подальша колонізація Африки і відбуватися її поділ. А взагалі, якщо у 1800 році західні сили (держави і компанії) мали у фактичному володінні близько 35% земної поверхні, а в 1878 року – уже 67%, то в 1914 році європейські володіння: колонії, протекторати, домініони і співдружності, складали майже 85% земної поверхні [15, с. 42].

Володіння колоніями, їх інтеграція в «тіло» кожної держави мали забезпечити їй силу, престиж, міжнародний вплив і простір для зростання її ринкової індустріальної економіки. Підтверджувалися слова французького публіциста Ш. Лаволле, котрий ще у 1863 р. писав, що «з політичної й комерційної точок зору Європа задихається у своїх вузьких кордонах» [18, с. 79–80].

Дух нових колоніальних придбань, дух завоювання й імперськості активно формувався пресою, закладами освіти, публіцистами, письменниками, вченими, політиками і проникав в усі сфери суспільних комунікацій.

Адмірал К. де Ля Ронсьєр Ле Нурі на міжнародному конгресі географічних наук (1875 р.) вказував на нерозривний зв'язок географії й колоніалізму: «Панове, Провидіння диктує нам обов'язок пізнавати землю і захоплювати її... Географія – наука, яка надихає нас на таку величну відданість і в ім'я якої ми принесли чимало жертв, – стала філософією землі» [Цит. за: 15, с. 248]. Етнографи на своїх форумах відзначали зв'язок колонізації й етнографії. В Англії у 4–6 класах загальних шкіл наприкінці XIX ст. були введені курси колоніальної історії, котрі швидко стали обов'язковими й доволі апологетичними щодо колоніалізму. А французький мислитель П. Леруа-Больє узагальнював: «Колонізація – це експансивна сила народу; це його зростання й розмноження в про-

сторі; це підкорення всесвіту або великої його частини мові, звичаям, ідеям та законам цього народу» [Цит. за: 14, с. 285].

У різних функціональних системах європейських суспільств формувалися свої «інтереси» в царині колонізації. Вони могли бути інтересами комерційними, комунікаційними, релігійними, воєнними, культурними тощо. Створювалися й діяли в колоніях різні місіонерські товариства. Додайте до них, – пише Е. Саїд, – торговельні товариства, наукові товариства, фундації географічних досліджень, перекладацькі фундації, відкриття на Сході шкіл, місій, консульських установ, будівництво там заводів і фабрик та виникнення та виникнення іноді дуже великих європейських спільнот, і поняття «інтересу» набуде досить таки чіткого розуміння. А для захисту таких інтересів не шкодували ані зусиль, ані коштів [14, с. 134].

А що на цей час являв собою африканський континент, який прагнули колонізувати європейські держави? Доречно зауважити, що ще в добу Геродота народи Африки сприймалися в Європі як локалізовані географічні аутсайтери. А в нові часи вже й новоевропейські філософи нерідко пов'язували з ними свої концепції «примітивності» та «дикості» на противагу європейській цивілізованості. Як пише конголезький філософ В. Мудімбе, «Європа винайшла дикуна як уособлення свого власного негативного двійника» [4, р. XI–XII].

Абстрагуємось від арабської Північної Африки, де давно утвердилась Ісламська цивілізація і де європейці здебільшого могли встановити лише напівколоніальні порядки, і зосередимо увагу на Африці на південь від Сахари, тобто на Тропічній, або Чорній, Африці.

Тут на час прискореної капіталістичної колонізації (XIX ст.) певна цивілізація, дійсно, не сформувалася, хіба що подекуди з'являлися зовнішні цивілізаційні «вкраплення» – ісламські чи європейські, – які, однак, не змінювали загальної картини. Зазвичай ці суспільства являли собою традиційні пізньопервісні общини, об'єднані в племена. Верхівка останніх нерідко мала достатні силу і вплив, щоб утворювати протодержавні, або й ранньодержавні структури. За стадіальною періодизацією історичного процесу такий стан організації людського суспільства був характерний для часу виходу на племінний рівень самоорганізації після неолітичної революції [Див.: 12, с. 204–209]. За трохи іншою концепцією, це був період формування корпоративно-племінного суспільства і вождівств-

чифдомів та вождівсько-племінного суспільства [11, с. 101]. І там, і там ідеться про доцивілізаційний рівень розвитку суспільства. І цей стан зберігся в Тропічній Африці. Чому?

Вважається, що для успішної системної еволюції людських спільнот необхідні не лише ті чи ті загрозливі виклики, а й можливості для знаходження адекватної відповіді на них. Природно-кліматичні умови африканських тропіків хоч і дозволяли отримувати від природи обмежений обсяг продуктів харчування, але через низьку родючість ґрунтів унеможливлювали значне зростання їх вирощування і створення надлишкового продукту, достатнього для прохарчування нових груп, зайнятих в управлінні, ремеслі, мистецтві тощо. Все це консервувало відносно просту (якщо не сказати «примітивну») соціальну організацію. За луманівською теорією вона відноситься до найпершої – сегментарної – форми системної диференціації суспільства, тобто, до того ж таки його поділу на відносно замкнуті комунікативні спільноти – общини і племена. Комунікації в цих сегментарних спільнотах (а вони можуть зберігатися і при пізніших, цивілізаційних, формах системної диференціації – центр-периферійній і стратифікаційній) будуються за основоположним принципом взаємності, тобто взаємної згоди.

У спільнотах, що засновувались на безписемному, усному спілкуванні, уникнення незгод і конфліктів було умовою їх виживання, і незгодні виключались із системи комунікацій, а отже, – з суспільства. Дослідник традиційної сільської спільноти німецький соціолог Ф.Тьоніс зазначав, що її внутрішній порядок «ґрунтується на згоді воля і, отже, істотним чином – на однастайності» [19, с. 237].

Це й забезпечувало неабияку внутрішню тривкість африканської общини, її корпоративність, колективний характер праці, відсутність власності на землю. Низька результативність праці знижувала й трудову активність. Надобщинні структури вождівського чи державницького типу залишались слабкими через відсутність достатніх засобів для їх утримання. Трохи міцнішими вони були в більш північних районах, де зазнавали зовнішнього ісламського культурного впливу.

І ось у таке суспільство вторглися європейські колонізатори.

Виходить, що відбулося «зіткнення» двох типів суспільств: пост-цивілізаційного і доцивілізаційного, в яких панували, відповідно, функціональна форма системної диференціації і сегментарна. Тут уже у колонізаторів не було можливості використати для власних потреб готові місцеві механізми

цивілізаційного регулювання, як це проявлялося в районах усталених цивілізацій – Індійської, Китайської, Ісламської. Доводилось упроваджувати («насаджувати») свої комунікативні норми політичного, економічного, соціального, культурного регулювання суспільного життя.

Тут варто зауважити, що історія знає й інший варіант зіткнення пост-цивілізаційного і доцивілізаційного типів суспільств. Він спостерігався при поселенському колоніалізмі в Північній Америці, Австралії, Новій Зеландії, коли англійські колонізатори просто заганяли аборигенів у резервації, а на «звільнених» від них землях розпочинали своє господарювання і будували власне суспільство. Лише з часом у цю «перенесену» з Європи цивілізацію допускалися аборигени на третьорядних ролях.

У Тропічній Африці відбувалося інше. Колонізаторів цікавили передусім сировинні ресурси для європейської промисловості, а пізніше – ринки збуту для її товарів. Хоча тут іноді важливу роль відігравали білі колоністи, зазвичай без залучення численного місцевого населення обійтися було важко. Як же вибудовувались комунікації колонізаторів із аборигенами, а відтак – формувалось колоніальне суспільство?

Зауважимо, що від-диференційовані функціональні системи комунікацій не мають якогось релігійно-морального забарвлення, формуються навколо власних смислокодів і принципово можуть приєднувати до себе комунікації (дії) і в іншопольтурному середовищі, якщо порушують якихось табу. Найлегше це вдається системі економіки, оскільки комунікації обміну (купівлі/продажу) є одними з найдавніших у спілкуванні людей та їхніх спільнот. Заснована на людській праці система виробництва також здавна відома, хоча її поширення може утруднюватися специфікою виробничих технологій. Важче поширюються політичні, правові, освітні тощо комунікації, значно більш укорінені в культурі.

Саме тому європейські колоністи (як і до них, наприклад, арабські) століттями успішно торгували з африканцями (прянощі, слонова кістка, раби тощо). Але тепер в інтересах європейської економіки необхідно було налагодити організоване виробництво колоніальної продукції: видобуток руд, заготовку каучукової деревини, плантаційне вирощування ходових продуктів харчування чи технічних культур. Застосовувати, як раніше в Америці, працю африканців-рабів у африканському ж середовищі, та ще й масово, було неможливо. Та й ліберальна ідеологія цього не дозволяла.

У цьому разі не було інших шляхів, окрім як поступово долучати до звичних для європейців комунікативних систем місцеве населення, хоч би частково «втягуючи» його у своєрідне «ерзац-європейське» стратифіковане суспільне середовище. Застосовувались і силовий примус, і заохочення.

Звісно, варто вказати, що зміст колоніального життя у XIX ст. визначали не лише колоніальні адміністратори, підприємці чи трудові переселенці. Тут мешкала різношерста публіка. Як зазначає дослідник орієнталізму Е. Саїд, «у віддалених володіннях цих двох імперських сил [Британії та Франції – В.К.] жили науковці й управлінці, мандрівники і торговці, парламентарі, крамарі, письменники, мислителі, спекулянти, шукачі пригод, візіонери, поети і всі можливі покидьки і вигнанці, кожен із яких зробив свій внесок у формування колоніальної дійсності, що існувала в серці метрополійного життя» [15, с. 44].

Через них (і за їхнім зразком) також поширювались комунікації європейського походження. Але найбільш значущими були ті з них, які торкалися виробництва й обміну, оскільки приносили деяку матеріальну віддачу. Вони охоплювали спочатку невелику частину місцевого населення, праця якої була затребувана колонізаторами, тоді як решта звично господарювала з мізерними результатами в традиційних общинах. Зростання ж колоніальної економіки вимагало залучення в неї (значно більших) великих груп африканців. У зв'язку з цим поставали завдання навчити їх новим для них професіям і водночас забезпечити їх трудову дисципліну при високій інтенсивності праці.

У першому випадку, якщо професії вимагали певного рівня освіти, то для аборигенів організовувались курси чи школи. Для підготовки майбутніх чиновників та інших фахівців із числа представників колоніальних народів створювались навіть заклади вищої освіти як у колоніях, так і в метрополіях. Найчастіше там навчалися вихідці з плеємної верхівки. У Франції, наприклад, такими були Національна школа заморської Франції та Міжнародний колоніальний інститут [18, с. 79].

У всіх випадках панували мова колонізаторів і їхні комунікації в усіх соціальних системах. Місцеві мови були присутні в локальних комунікаціях місцевого населення. Так чи інакше під'єднувалась до комунікацій метрополії, а значить, інтегрувалась у її систему, певна, хоча й постійно зростаюча, частка африканського населення. Так формувалась місцева колоніальна еліта. Здебільшого вона не поривала з місцевим маргіналізованим соціумом, виступала для нього свого роду переда-

вачем волі нової влади, а інколи – й його гнобителем. Якщо ж цією колоніальною елітою переймалися і мова, і релігія, і спосіб життя європейців, то, цілком очевидно, відбувалася її цивілізаційна переорієнтація на Європу.

Утім, європейці нерідко й самі вивчали місцеві мови. Це могли бути перекладачі при колоніальних адміністраціях, вчені-етнографи, а найчастіше – служителі культу, особливо католики, котрі прагнули повернути аборигенів у християнство. А в Німецькій Східній Африці лютеранські місіонери самі поширювали серед місцевих племен мову суахілі, щоб на ній легше було не лише поширювати віру, а й вести уніфіковану підготовку місцевих клерків для колоніальних структур. Для цього в Берлінському університеті в 1887 р. була навіть створена кафедра суахілі [18, с. 154].

У другому випадку, в тому, що стосується організованої важкої праці на плантаціях, рудниках чи заводах, незвичної для розміреного життя традиційної африканської общини, застосовувались різні методи примусу, включаючи фізичні покарання, обмеження волі чи доступу до життєвих ресурсів, здебільшого узгоджені з місцевою плеємною чи общинною верхівкою. Англійський письменник Р. Кіплінг радив: «Ніколи не забувайте, що тубілець завжди повинен бачити перед собою явні знаки нашої влади, інакше він, подібно дитині, не зрозуміє, що значить влада і наскільки небезпечно їй не підкорятися» [Цит. за: 18, с. 53]. А один із активістів Німецького товариства колонізації у відповідь на небажання африканців працювати на європейців пропонував: «Можна давати дітей на виховання європейцям, даруючи їхнім батькам подарунки, і передавати малих найкраще у дворічному віці в наші сирітські будинки. Обов'язково потрібно, щоб діти, які виховуються, не вступали в контакт з місцевими жителями, бо приклад ледачої людини дуже згубний» [Цит. за: 18, с. 151–152].

Європейська колонізація Африки, розпочата насамперед у відповідь на потреби європейського капіталізму у нових ринках сировини,десь через широту і різноплановість комунікацій,десь через відверте насильство поступово трансформувалась африканське традиційне (сегментарне) суспільство, частково вибудовувалась комунікації в ньому за європейськими цивілізаційними (а скоріше пост-цивілізаційними) смислокодами. Це стосувалося організації виробництва, торгівлі, умов і ритмів життя, дозволів, що вже вимагало певного матеріального забезпечення, а отже, створювало для європейських товарів і нові ринки збуту.

Африка ставала економічним придатком Європи. Та чи ставала вона частиною (або «придатком») самої Західної цивілізації? Хоча африканці вже не могли бути хазяями власної долі, зміст їхніх комунікацій спрямовувався колоніальними структурами і відбувався їхній відрив від традиційних смислів власної культури, тут, однак, не могло бути й повного переходу на менталітет і культуру іншої цивілізації, навіть не зважаючи на значне поширення в регіоні християнства. Справа в тому, що в масовій свідомості й культурі африканських народів бракувало необхідних архетипів для їх самоідентифікації з народами Західної цивілізації.

Цю проблему нетотожності культур Заходу і Сходу цікаво описав Е. Саїд, говорячи про вченого-сходознавця: «...Поставши перед далекою, важкозрозумілою цивілізацією або пам'яткою культури, вчений-орієнталіст прояснював незрозумілість, перекладаючи малодосяжний об'єкт на зрозумілу мову, співчутливо малюючи його, внутрішньо осмислюючи. Проте орієнталіст залишався поза межами Сходу, який водночас, попри всі зусилля зробити його збагненним, залишався поза межами Заходу» [14, с. 289].

Відсутність повного взаєморозуміння культур, звісно, ускладнювала розвиток Африки колоніальної й постколоніальної доби. Колоністи і колонізатори прагнули організувати неєвропейські території за європейськими зразками. У результаті, вважає В. Мудімбе, виникла дихотомічна система з парадигмальними опозиціями: традиційне проти сучасного; усна традиція проти письмової й друкованої; аграрна й традиційна община проти міської й індустріальної цивілізації; економіка виживання проти високопродуктивної економіки. Здавалося б, прогрес має поля-

гати в переході від перших парадигм до других. Але він виявився по суті паралізованим, позаяк між зазначеними двома полюсами в часи колоніалізму виник величезний маргінальний простір, в якому протилежні парадигми руйнують одна одну і вносять повний дисбаланс.

Виходить, що колоніалізм породив маргінальний світ, що характеризується розбалансованою економікою, демографічним дисбалансом, прогресуючим розпадом традиційних родинних структур, гострою соціальною й економічною нерівністю, наявністю диктаторських режимів, що функціонують під прапором демократії, розпадом релігійних традицій, виникненням синкретичних церков тощо. Цей маргінальний простір постає як головний показник слаборозвиненості. Це не ланка в еволюційному процесі, а «місце зосередження парадоксів, котрі ставлять під сумнів можливість модернізації в Африці» [5, р. 1–5].

Висновки. Досягти поставленої в статті мети дозволяє застосування методології, побудованої на системно-комунікативній теорії Н. Лумана. До колонізації Африки й інших регіонів європейців штовхали потреби індустріальної економіки в джерелах сировини та ринках збуту. Але колонізаторські інтенції охопили усі інші сфери життя західного суспільства: виробництво, політику, право, науки, освіту, мистецтво тощо – всю цивілізацію. Під гаслом здійснення «цивілізаторської місії» європейці ринулись у Тропічну Африку, де й зіткнулися два типи суспільств: пост-цивілізаційне європейське і здебільшого доцивілізаційне африканське. Трансформувати останнє за європейським цивілізаційним зразком колонізаторам не вдалося. Наслідком стали лише деякі вестернізовані осередки на тлі розбалансованого маргінального світу.

Список літератури:

1. Faloyin D. Africa Is Not a Country. London: Harvell Secker, 2022. 380 p.
2. Luhmann N. Die Gesellschaft der Gesellschaft. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 1997. 1150 S.
3. Luhmann N. Soziale Systeme. Grundriss einer allgemeinen Theorie. Frankfurt am Main : Suhrkamp Verlag, 1984. 674 S.
4. Mudimbe V.Y. The Idea of Africa. Bloomington; Indiana polls: Indiana univ. press; L. : Currey, 1994. XIX, 235 p.
5. Mudimbe V.Y. The Invention of Africa: Gnosis, philosophy a. the order of knowledge. Bloomington ; Indiana polls: Indiana univ. press, 1988. XII, 241 p.
6. Валюх Л. І., Плюта Н. В.. Оцінка колоніальної експансії Німеччини громадськістю Великої Британії (остання третина XIX ст.). *Молодий вчений*. 2018. № 11(2). С. 756–760.
7. Висоцький О.Ю., Ставченко С.В. Африканістика: курс лекцій. Дніпро : Інновація, 2024. 300 с.
8. Колоніальна політика. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Колоніальна_політика (дата звернення: 30.08.2024)
9. Космина В.Г. Проблеми методології цивілізаційного аналізу історичного процесу : монографія. Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2011. 310 с.
10. Космина В.Г. Цивілізаційний аналіз історії в світлі системної теорії Н. Лумана. *Український історичний журнал*. 2010. № 1. С. 165–178.

11. Кримський С.Б., Павленко Ю.В. Цивілізаційний розвиток людства. К. : Фенікс, 2007. 316 с.
12. Павленко Ю.В. Історія світової цивілізації : соціокультурний розвиток людства : навч. посібник / відп. ред. та автор вст. слова С. Кримський. К. : Либідь, 1996. 360 с.
13. Про засудження та заборону російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімів: Закон України від 21.03.2023 № 3005-IX, чинний від 27.07.2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3005-20#Text> (дата звернення: 30.08.2024)
14. Саїд Е.В. Орієнталізм /пер. з англ. В. Шовкун. К. : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. 511 с.
15. Саїд Е. Культура й імперіялізм. К.: Критика, 2007. 608 с.
16. Тойнбі А.Дж. Дослідження історії : скорочена версія томів I–VI Д.Ч. Соммервелла : Т. 1 / пер. з англ. В. Шовкуна. К. : Основи, 1995. 614 с.
17. Троян С. С. Імперія Отто фон Бісмарка: причини і початок німецької колоніальної політики (1871–1885 роки). *Зовнішні справи*. 2020. № 5-6. С. 31–35.
18. Троян С. С., Валюх Л. І., Плюта Н. В. Англо-франко-німецьке колоніальне протистояння в Африці (остання третина XIX ст.): монографія. Київ : Кондор-Видавництво, 2016. 246 с.
19. Тьоніс Ф. Спільнота та суспільство : основні поняття чистої соціології /пер. з нім. Н. Комарової, О. Погорілого ; відп. за випуск К. Сігов, Л. Фінберг. К. : Дух і літера, 2005. 262 с.

Kosmyna V.G. EUROPEAN COLONIALISM IN AFRICA: A CIVILIZATIONAL DIMENSION

The article is devoted to some aspects of the European colonial policy in Africa. Incorporating colonial discourse into the study of Ukrainian history requires comparisons with established examples of European colonialism, especially the most recent ones in Tropical and Southern Africa. However, the civilizational aspect of colonial/postcolonial studies remains insufficiently underexplored, largely due to methodological challenges. This article aims to examine the origins, content, and consequences of European colonialism in Africa in a civilizational dimension. The study is based on an author-developed methodology of civilizational analysis of the history, which is derived from the systemic-communicative theory of society by German sociologist N. Luhmann. According to Luhmann, society is solely composed of systems of communication between people, which enables its analysis. History recognizes four types of systemic differentiation of society: pre-civilizational segmentation, civilizational center/periphery differentiation and stratification, and post-civilizational functional differentiation, the latter of which only fully realized in the West by the 19th century. It is noted that European colonization of Africa and other regions was driven by the industrial economy's need for raw materials and markets. However, due to its structural interconnection with the economy, colonial "interest" took over all other systems of Western society: production, politics, law, science, education, art etc. – the entire civilization. It was found that under the banner of carrying out a "civilizing mission" Europeans rushed into Tropical Africa, where a segmental form of differentiation with late primitive communal and tribal proto- or early state structures prevailed. It has been shown that the colonizers achieved the desired economic gain; however, by destroying the former balance of pre-civilizational structures, they failed to replace them with dynamic European systems. It was established that through various communicative means, including their own example, encouragement, and coercion, colonizers managed to create Westernized enclaves of social life. But overall, the broader region remains marginalized and unable to develop independently.

Key words: civilizational analysis of history, system-communicative theory, European colonialism, Africa, colonial policy.